

Ljudmil Hauptmann:

Priroda in zgodovina v jugoslovanskem razvoju.

Nova Evropa, kakršna je izšla izpod rok pariških stvarnikov, kaže na zemljevidu nekaj izredno vznemirljivih teritorialnih oblik. Poljska tišči svoj vrat ob Visli do morja skozi prusko zanjko, Češkoslovaški je vščipnjeno dolgo podkarpatsko črevo med Poljsko-Madžarsko, Avstrija moli na zapad svoj sloki tirolski prst, Nemčija zasaja svoj šleški rog Poljakom in Čehoslovakom v bok in naposled Jugoslavija se zariva z ozkim slovenskim klinom med Italijo in Nemce. Na širokem prostranstvu od Baltika do Jadrana živi dandanes šest držav, a pet izmed njih kaže vsaka isto obliko, trup s tenkim izrastkom, ki štrli ali visi daleč proč v tujo oblast. To je torej jasen geografski tip.

Ali — in v tem je nevarnost — ta geografski tip pomeni obenem zelo resen političen tip. Poznamo ga že iz sveta pred vojno. Avstrija je zagnala leta 1878. s svojimi posadkami v novopazarskem sandžakatu vojaški klin med Srbijo in Črno goro, Rusija je porinila leta 1809. mimo severne švedske meje kakor šilo tenko progo svojega ozemlja proti norveškemu Malangerfjordu, da bi se približala svobodnemu morju. Najtipičneje pa se pojavljajo taki izrastki na kolonialnih tleh, v Afriki. Tam so se prerili Nemci leta 1890. za kancelarja Caprivija z ozkim koridorom skozi angleško posest do reke Sambesi — »Caprivi-finger«; tam je trkala njih kolonija Kamerun z ostrim kljunom na francoska vrata ob reki Šari — »Entenschnabel« — in tam so naposled zopet Nemci leta 1911. prisilili Francoze, da so jim prepustili dva ozka pasa zemlje do reke Kongo in Ubangi — rakove klešče, »Hummerscheren«, kakor so sami rekli, — s katerima so zagrabili belgijski Kongo, da bi ga ob ugodni priliki požrli. Predvojna politika je torej pritisnila vsem tem izrastkom zelo jasen pečat: to so izrazito ofenzivni organi, tipalnice imperializma.

Suhoparno beležimo: državniki, ki so hoteli namesto prejšnjega labilnega svetovnega reda ustanoviti nov, trajen red, so se usodno zmotili pri svojih konstrukcijah; zakaj vsem državam srednje Evrope razen eni, Madžarski, so vsilili bojne oblike, ustvarili angelje miru — z bodali v rokah.

Vsi vemo, da ironije tega početja nihče ne čuti globlje nego Slovenci. Gospodarsko jih davi italjanska pest, ki jim ne da dihati morskega zraka, narodno so jih vivisecirali, ko so jim izrgali najplemenitejši del. Gospodarstvo in etnografija enoglasno vpijeta tukaj po ofen-

zivi; ofenzivna oblika bi tukaj imela svoj globoki smisel ali, ofenzivna oblika tukaj nima moči. Kajti mikroskopska, komaj enmilijonska Slovenija se zariva v stodesetmilijonski nemško-italjanski blok, sovražnik jo lahko pokoplje pod granatami svojih modernih kalibrov, še preden prekorači sam našo mejo. Ofenzivni organ Jugoslavije, Slovenija, je torej kakor sablja iz stekla: če zamahneš z njo, jo odlomiš; če ne paziš na njo, jo zdrobijo sosedi.

Narod v takem položaju, kjer je vsak gibljaj, vsak korak smrtno nevaren, sme priznati v svoji politiki samo eno zvezdo-vodnico, ledeno treznost, jekleno disciplino. V dandanašnjem bakhanalu najnižjih strasti za te kreposti ni mesta. Steči jih more samo, kdor se umakne vsaj za nekaj kratkih minut iz gneče poulične politike na višavo, kjer mu izginejo izpred oči osebe, njih strast in sovraštvo, in ostanejo vidne samo še mase ter zemlja, ki nosi te mase. Še le tako bo mogel z osvobojenim in očiščenim duhom razbrati one velike sile, ki so določile naš razvoj, in se v pozni uri osvestiti, odkod smo, kje smo, in kam smemo iti.

* * *

Da zgrabimo zgodovinske in geopolitične sile, za katere gre, ob njih izvoru, moramo poseči daleč nazaj, v dobo slovanskega preseljevanja.

Za obličje tedanje srednje in iztočne Evrope je značilno, da ni bila obljudena v sklenjenih pasovih. Pokrivali so jo velikanski pragozdovi in močvirja, a človeške naselbine so se omejevale na posamezne otoke sredi močvirij in na večje ali manjše pokrajine, kjer so podnebje ali tla branila gozdu rasti. V to carstvo šum in vode pa se je zajedala iz južne Rusije step. Ob Črnem morju se razteza namreč proti srednji Evropi dolg pas puhlice, prave stepske prsti, a ta se ob Karpatih naenkrat raztrga: en del jih objame od zunaj preko Galicije do Šleške, drugi del od znotraj preko Ogrske do Tullnskega polja na Nižjeavstrijskem. Dve veliki preseki sta torej vodili za slovanskega preseljevanja od Ponta do Češke in vzhodja Sudetov, a to je odločilo našo usodo. Zakaj pred severozapadnim vhomom v te preseke so sedeli bojeviti Germani, pred južnoiztočnim pa divji azijski nomadi. Bastarni, Svevi, gotska plemena so drvila tod skozi stoletja proti jugoiztoku, od Ponta pa so ravno tako skozi stoletja hrumeli tod stepni konjiki, Huni, Bolgari, Avari, Madjari, Pečenegi, Polovci, Tatari in naposled Osmani. Preseki predstavljata torej dve progii vedno novih germanskih in uralaltajskih ciklonov, a baš preko teh ciklonskih cest je držala pot naših prednikov, ko so se selili iz slovanske pradomovine približno med srednjim Dnjeprom in Vislo na naša današnja tla.

Politična bilanca slovanskega preseljevanja je bila s tem določena že v naprej. Če so Germani vprav za preseljevanja združevali razkropljene razrode in rodove v velika plemena, jim dajali kralje, če so si uralaltajci ustanavljali velikanske države takorekoč s sedel svojih konj, o vsem tem pri Slovanih ni ne duha ne sluha. Slovanske

rodove, ki so se usodili stopiti iz zavetja svojih šum in močvirij na ti nesrečni preseki, je takoj prijel germanski ali uralaltajski vihar, jih razvel in le s strtimi rebri so prilezli naposled v novo domovino.

Viri popolnoma pravilno reflektirajo ta dejstva. Skozi dolga stoletja svet Slovana sploh ni poznal; saj njega, pasivnega trpina, ves ta čas ni bilo ne čutiti ne čuti. Še le v šestem stoletju je naenkrat tu. Neprestano poročajo sedaj Bizantinci o njem, ali značilno, kako. Po nemškem zgledu bi pričakovali, da nam bodo doneli zdaj na uho glasovi o junaštvu naših pradedov, o silnih državah, ki so jih ustanovili, o krepkih osebnostih, nekakih slovanskih Alarikih, Teodorikih, Gejzerikih, Klodovehih, Alboinih. Toda vse take nade so prazne. O državah ni govora, samo o drobnih plemenih in raztresenih tolpah; o herojih molče in če se kdaj slučajno omeni kako knežje ime, potem gre navadno le za skromnega župana, kakor na primer okoli leta 593. za Mužoka, ki si je našel mesta v svetovni zgodovini zato, ker se je na sedmini svojega brata tako napil, da so ga Bizantinci živega ujeli. Siva in monotona je torej ta preteklost, tako monotona, da so jo Slovani pozabili sami. Ne en ep, ne ena junaška pesem ne pripoveduje o njej: slovanskih Nibelungov, slovanskih Siegfriidov ni. Tam na početku narodne zgodovine, kjer imajo drugi narodi svojo junaško dobo, imamo mi mučeniško.

Usoda je hotela, da je trajala mučeniška doba tudi še na novozasedenih tleh. Zakaj baš v istem šestem stoletju, v katerem so Slovani prispeli na Češko, v Alpe in na Balkan, so se naselili (leta 567.) sredi njih na Ogrskem Obri. Kakor obroč so odslej Slovani oklepali Obre a onkraj tega obroča so stali ostanki rimskih mest na Bavarskem in v Porenju, je ležala Italija, Bizant. Od največjih zakladnic tedanjega sveta so torej ločili grabežljivega Obra Slovani, — ni čuda, da jih je kmalu podjarmil. Na koncu šestega stoletja so se Slovani od gornje Labe do Balkana klanjali Turkofatarom, prokletstvu presek tudi na novih tleh niso mogli uiti.

Tedaj pa je prišel naenkrat preobrat. Leta 626. so bili Obri poraženi pred Carigradom, na zapadu je združil Slovane Frank Samo v močno bojno enoto, a med jadranskimi Slovani sta se pojavili dve majhni plemeni neslovanske energije, Hrvati in Srbi, ter pregnali Obre iz Dalmacije. Hrvati sami pa so jih potem še spodili iz savske kotline, Karantanije, in se tam nastanili med Slovenci kot njih gospodari, kasazi (Edlinger). Ali ko so si Obri trideset let pozneje zopet opomogli, se je jasno pokazalo, da se je dala mlada slovanska svoboda ohraniti samo tam, kjer je bila zasidrana v prirodi. Pogled na karto to najlažje razjasni.

V nekdanjem slovanskem obroču od Labe do Črnega morja se namreč vrstijo po trdnem redu pogorja in jarki. Ako začnemo na severnem koncu, pride najprej češka kotlina, njo obrobja na jugu donavški jarek, ki spaja Ogrsko z Bavarsko, iznad njega se dvigajo iztočne Alpe, tvoreč na sredi idealno geografsko enoto, koroško kotlino, in nato sledi, pogreznjen med Julijske Alpe, Savinjske planine, Pohorje na eni strani, Risnjak, Gorjance, Sljeme in Kalnik na drugi

strani, panonski ali kranjsko-štajerski jarek. Ravnotako se menjavajo oblike, če gremo z iztoka na zapad. Kajti ob spodnji Donavi oklepa Balkan v dolgem loku bolgarsko ploščo, na zapadu pa se spušča v moravsko-vargarski jarek, odkoder izhajajo najvažnejše prometne proge balkanskega trupa, na vzhodu Niš—Sofija—Carigrad in Solun—Carigrad, na zapadu Niš—Kosovo—Skader in Solun—Bitolj—Ohrid—Drač. Globoko in ostro kakor z dlétom je vklesan ta moravsko-vargarski sistem v balkanski relief, — posledica je, da je nastala med njim in panonskim jarkom baš tam, kjer se zavija slovanski obroč z zapada na vzhod. izrazita nova geografska enota, t. j. dinarsko gorovje. Na jugozapadu ga omejujejo morje in kraške police, na jugoiztoku Prokletije — Rogozna, na severovzhodu ga loči od Pomoravja široka pregraja arhajskih, paleozojskih in eruptivnih mas, med njimi Kopaonik in Golijska, od Posavja pa ga delijo skrajna gorska slemenja med Drino in Bosno ob reki Spreči. Ker je na ta dinarski sistem nasajen še savski trikot, Papuk—Bilo—Kalnik—Sljeme—Gorjanci—Risnjak, dobimo tako naposled kot sklepni člen v slovanskem obroču zelo pravilen geometričen lik, ilirski četverkot, na vseh straneh ograjen z gorovji, na severovzhodu povrhu še nekdanj zavarovan z močvirnatim dravskim obrežjem in širnimi osješkimi barjem.

Priroda sama je torej zgradila okrog Ogrske štiri trdnjave — češko, karantansko, ilirsko, bolgarsko — a odprla med njimi samo tri izhode — na Bavarsko, v Italijo in na Balkan. Ko so Obri v drugi polovici sedmega stoletja obnavljali svojo državo, so se strogo prilagodili tem geografskim razmeram in zasedli samo še izhode, pustili trdnjave. S tem je razpadel slovanski obroč naenkrat na žive in mrtve člene, aktivne kraje, kjer se je razvilo samostojno življenje, in pasivne, kjer so Slovani še dalje služili Obrom. Kakor pajek, ki izteza svoje tenke nožice skozi špranje razpoklih zidov, tako je ležala odslej obrska država v srednjem Podonavju in silila samo še po ozkih jarkih proti mejam kulturnega sveta. Ali baš s to nenaravno obliko je postavila Jugoslovanom tudi že problem osvobojenja. Kajti moglo je biti na videz samo še vprašanje časa, da se zasujejo jarki in ustvari nepretrgan trdnjavski pas od Ponta do koroških vrhov. Po karti pa je tudi že jasno, kdo je bil v prvi vrsti poklican, da vodi v tem boju. Zakaj izmed jugoslovanskih trdnjav ima koroška kotlina le kakih 10.000 km², bolgarska ploča približno 50.000, medtem ko šteje ilirski četverkot okoli 100.000. Tu na sredi jugoslovanskega pasa so se torej kopičile svobodne narodne sile, — pričakovati je bilo, da nekoč prekipe in zbuje mrliče k svobodnemu življenju.

Toda zgodilo se je drugače. Ilirski četverkot se ni ganil, Obri so si ohranili mostove do Italije—Bizanta, in se sredi osmega stoletja tako okrepili, da so se svobodni Karantanci pred njimi zatekli pod bavarsko oblast. Ko je pol stoletja pozneje Karel Veliki razbil v dvanajstletnem boju obrsko državo, je bilo naravno, da je pripadla dediščina Frankom in ne več Slovanom. Zasedli so ogrsko nižino, osvojili Pomoravje na iztoku, panonski jarek na zapadu in prodrli celo v ilirski četverkot, podrejšajoč si Hrvate. Zaman je izkušal Ljudevit Posavski osvoboditi

svoje Hrvate in vreči Franke tudi iz panonskega jarka. Po treh letih junaških naporov se je moral 822. umakniti silni premoči, — ilirska formula je bila za Slovence ubita, na njeno mesto je stopila zdaj karantanska.

Kajti ako mrtvih krajev že ni bilo mogoče obuditi iz ilirske trdnjave, je to bilo morda mogoče iz karantanske. Dana je bila možnost, da pritegne karantanski vojvoda nase tudi izvenkarantanske Slovence in ustvari tako v univerzalni frankovski državi slovensko narodno vojvodino. Toda tudi ta možnost je izginila, ko so Franki leta 828. odpravili slovenske kneze in povsod namestili svoje uradnike, grofe. Vendar iz tega še ni sledilo, da so bili Slovenci obsojeni na politično smrt; saj se jim je pripetilo le to, kar je zadelo za Karlovičev i nemška plemena. Tudi tem so zatrli plemensko svobodo, uničili plemenske vojvodine in naložili uradniško upravo, kljub temu pa si je znalo tam ljudstvo priboriti izgubljeni politični vpliv nazaj. Kajti ako tudi je bil po zaslugi nemških cesarjev, ki so nasledili Karloviče, p o r a z plemenskega s e p a r a t i z m a popoln, vendar ni bila popolna z m a g a uradniškega c e n t r a l i z m a. Nasprotno! Grofi so se prelevili iz uradnikov v dedne kneze in delili ali združevali grofije v nove politične tvorbe, teritorialne kneževine, katerim je dajalo moč ne več plemensko edinstvo, ampak geografska ali zgolj dinastična vez. Namesto plemenskega separatizma se je pojavil teritorialni partikularizem a baš pod njegovim okriljem si je ustvaril narod svoj novi politični organ, deželne stano ve.

Že zgodaj so namreč sklicevali knezi kot fevdni gospodje svoje vazale in ministeriale, kot deželni gospodje tudi druge velikaše na skupne sestanke, da bi se z njimi posvetovali o novčnih, vojaških in sodnih zadevah. Sčasoma se je izprevrgeel ta običaj v pravico deželnega plemstva, sprejemati ali zavračati knežje predloge, a odlok državnega zbora v Wormsu leta 1231. je dal tej pravici zakonito podlago, proglašajoč načelo, da knezi »ne morejo izdajati zakonov in nalagati novih obveznosti brez prejšnjega privoljenja meliorum et maiorum terrae, t. j. imenitnejših in večjih deželanov«. Preko svojega izprva le posvetovalnega glasa si je torej naposled plemstvo pridobilo odločilni vpliv na deželno vlado in skupno s cerkvenimi velikaši in zastopniki mest prodajalo knezu svoje privoljenje za vedno večje nagrade. Na ta način je onemeli narod zopet politično izpregovoril skozi usta deželnih stanov in razvil v stanovskem mikrokosmu večino onih osnovnih načel in pravic, s katerimi se diči moderni demokratski makrokosmos.

Vzlic katastrofi iz leta 828. je ostala torej i slovenskemu narodu še vedno možnost, da politično oživi; seveda pa je bil za to pogoj, da mu ohrani plemstvo zvestobo. Ali kako mu jo je, kaže jasno in vsem razumljivo gosposvetki obred. Zakaj koroškega kneza so umeščali »die fryen lantsaessen«, »die fryen geburen«, t. j. kasazi, katere je pahnul razvoj fevdalizma med k m e t e, a oni, katerim je bilo uspelo, da so si rešili p l e m s t v o, v najsvečanejših trenutkih slovenske zgodovine niso stali ob strani svojih bratov, temveč kot topi statisti v

spremembi vojvode-tujca. Organ, s katerim bi bili mogli Slovenci posezati v politično življenje, jim je bil potemtakem zamrl, — kar jih je ostalo, so bili samo še kmetje, privatniki brez državljanskih pravic. Mrtvilo panonskega jarka je leglo zdaj tudi na nekdanj živa koroška tla, ilirski formuli je sledila v grob karantanska. Vstajenje iz tega mrtvila je bilo tem težje, ker se je slovenski narod pod pezo kmečkega poklica zdrobil. Raztrgale so mu dušo one stotine zemljiških gospočin, svetov zase, ki so ločile kmeta od kmeta, in napornost vsakdanjega dela, ki je tlačilo kmeta tako, da z očmi vprtimi v tla ni več videl niti za plot domače vasi. Na ta način so se Slovenci pogrezni v ono agregatno stanje, ki ga zaznamuje kemija ob absolutni ničli: bili so le še kopa mrtvih atomov, ki se ne sprijemljejo in ne gibljejo več.

In vendar! Tudi v slovenski parcelirani duši je tlela še iskra, ki se je dala morda razpihniti v plamen: to je bila verska ideja. Osemsto let je sicer baš vera najjače spajala Slovence z Nemci, toda v šestnajstem stoletju je sprožila naenkrat vprašanje, ali ne bi bilo mogoče po protestantizmu Slovencev narodno obuditi. S smelim idealizmom so se kranjski reformatorji lotili plemenite naloge, da bi osnovali slovensko narodno cerkev, postavljajoč tako po bankrotu ilirske in karantanske formule kranjsko. Ali tudi njim ni uspelo oživiti narodnih mas. Ko je protireformacija začela svoj posel, je izpričal slovenski narod s svojim vedenjem, da se je znal pač boriti in umreti za »staro pravdo«, nikakor pa ne za »čisti evangelij«. Zatopil se je zopet v mrtvilo in spal, dokler ga ni zdramil moderni nacionalizem, kliče vse Slovenstvo, naj se združi okoli svojega zadnjega, namreč kranjskega jedra v živo narodno telo.

Vso težo tega, kar se je zahtevalo s tem od Slovencev, nam je odkril že leta 1882. Rénan v svoji razpravi »Qu'est-ce qu'une nation?« Pravilno je opredelil tam narod kot veliko enotno telino, katero veže »zavest skupnih žrtev za skupno življenje in volja do skupnega življenja tudi v bodoče«, tako da pomeni njegovo življenje »vsak dan ponovljeni plebiscit«. Duh takega nacionalizma je preveval besede, ki so se glasile med vojno s slovenskih tal, in zdelo se je, da je naposled napočil dan, ko je slovenski narod dozorel. Tudi po toplih deklaracijskih dneh je potegnila ledena sapa mirovnih konferenc in naenkrat je videla Evropa pred seboj Slovence roteče, naj od njih, ki so se še pravkar borili pod geslom samoodločbe, ne zahteva samoodločbe ne samo ne v Prekmurju, ampak tudi ne v zibelci Slovenstva, na Koroškem, in ne na sedežu vodje deklaracijskega gibanja, v štajerskem Podravju.

Štirinajsto let se torej rešuje slovenski problem, a do danes ni rešen. Tudi kranjska formula ni izpolnila svoje naloge, kajti ustvarila je pač iz Slovencev jezikovno enoto, ni pa jih mogla prekrasiti v duševno. A če vprašamo zdaj, odkod te brezkončne težave, tedaj se moramo vrniti k ilirskemu četverokotu in njega notranjemu ustroju. Le-ta je kriv, da osrednja trdnjava Jugoslovanstva vzlic svoji velikosti obrobni deželam nikdar ni mogla nuditi dovolj jakih, osvežujočih sil.

* * *

V smeri dinarskih slemen, od jugoiztoka proti severozapadu drži skozi ilirski četverokot naravna prometna proga od Rogozne do kranjskih Gorjancev, katero označujejo na karti imena: Novi Pazar, Sjenica, Sarajevo, Travnik, Jajce, Bihać, Karlovac. Takisto skozi ves ilirski četverokot — samo od severa proti jugu — teče pa tudi še druga proga, dolina Bosne in Neretve. Po prvi cesti so prihrumeli nekdanj v Bosno Turki in prodirali dalje na Hrvaško in Kranjsko, po drugi so se v srednjem veku pomikale ogrske vojske skozi Bosno proti Jadranu. Kjer se križata turški in ogrski pot, je skoro natančno središče ilirske trdnjave, a tam stoji Sarajevo. Ilirski četverokot torej ni samo individualiziran po svojih jasno začrtanih mejah, ampak tudi centraliziran po svojem radialnem prometnem omrežju. Pogoji so bili zato na videz dani, da postane geografska enota i državna, a Sarajevsko polje, nekdanja župa Vrhbosna, njeno osrčje.

Vendar je prišlo drugače. Kajti državotvorna sila prirodnih enot izvira iz njih premoči nad sosedmi, absolutne nad vsemi ali vsaj relativno nad posameznimi. Ene tako kakor druge pa je nedostajalo Sarajevskemu polju. Ni imelo fizične premoči, — bilo je le majhen gorski kanton sredi drugih enakih kantonov, štiri ure hoda v kvadratu — ni imelo pa tudi ne moralne premoči, saj je bilo daleč proč od kulturnega sveta. Geografsko središče ilirskega četverokota zato ni moglo biti obenem i državno, ampak narobe, politične sile so se grmadile ob robih.

Na skrajnem severozapadu leže tri velike naravne enote, savski trikot, Visoka Hrvatska med Kapelo in Velebitom ter ploča Dalmatinske Hrvatske. V vsaki izmed teh treh enot se je zgodaj razvila država zase, a premoč si je stekla Dalmatinska Hrvatska, ne samo ker je sedelo tam jedro bojevitih hrvaških plemen, ampak tudi, ker so se mogla ta okoristiti tam z ostanki rimske kulture. Na začetku devetega stoletja je vladal zato knez Borna že Dalmatinsko in Visoko Hrvatsko, sto let pozneje pa si je podredil Tomislav tudi Posavsko.

Drugo žarišče narodnih sil je nastalo na nasprotnem koncu ilirskega četverokota, kjer je vzrasla v prirodnem okvirju visokih planin med ilirskim zidom proti Pomoravju Kopaonikom-Golijo, in razvodjem proti Jadranu, Črnogorskimi Brdi, najstarejša Srbija, Raška. Iz raških gorskih puščav so silili Srbi proti morju v Dukljo in iz Duklje po rimski cesti Zetska dolina—Nevesinje v Trebinje in Zahumlje, a za njimi se je razširilo i srbsko ime na sorodna slovanska plemena od Skadra tja do Neretve. Sredi desetega stoletja se nam kaže že vse to ozemlje pod vodstvom srbskega življa, porajal se je nov narod.

Zemlja, kjer je nastajal, je bila samo razširjena Raška: velikan-sko enolično višavje — okrog 30.000 km² veliko, povprečno 1000 m visoko — največje višavje te vrste v Evropi. Burna ilirska in vlaška kri se je pomešala tukaj s slovansko in ustvarila novo raso, dinarsko. — Najčistejši njeni zastopniki živijo še do danes vprav tu na prasnjskih tleh. To so ljudje temne polti, izredno kratkoglavni (85,7—89), po stasu med največjimi v Evropi (1,75), svobodoljubni in bojevit. Krepkost tega tipa je še utrdilo in poglobilo osredje, v katerem se je razvil. Siromašna tla in podnebje so mu onemogočala do malega vse poljedel-

stvo; ljudstvo, ki je tukaj živelo, je bilo le ljudstvo planinskih pastirjev. Bornost njegovih krajev mu je varovala svobodo, hoja za plugom mu ni krivila hrbta, a viharji, ki brijejo preko kraških planot, so mu strojili telo in vtepali v žile vedno novih moči. Tako sta tukaj zemlja in kri ustvarili narod kipečih življenjskih sil, neizčrpne plodnosti v zakonu in besnega glada po zemlji. Kakor so silili skandinavski Vikingi iz skalnatih fjordov na morje v strah in grozo evropskim obrežjem, tako so tiščali ti kraški Dinarci z golih višav v rodovitne doline v strah in grozo balkanskim poljedelcem. Le meč je bilo orožje, s katerim so si služili kruh; vrednost so imele le bojne kreposti; junaštvo, ne življenje, jim je bilo najvišje.

Ne edinstvo, dualizem je bil potemtakem značilen za ilirski četrrokot, a ta dualizem je segal tem globlje, ker je bil celo verski. — Hrvat, ki je vpiral poželjive poglede na romanska mesta ob dalmatinski obali, je gledal preko njih proti Rimu, a Srba, sedečega pred vratmi bizantinskega sveta, je pritegnil nase Carigrad. Z zapada Hrvat in Rim, z iztoka Srb in Bizant sta trgala torej ilirski četrrokot — posledica je mogla biti le ta, da je počil in se je odprla globoka prelomnica tam, kjer bi morala biti baš os, ob Bosni in Neretvi. Razpoko pa je razširilo še bogomilstvo.

Rod mu je potekal v zadnjem kolenu od manihejcev, ki so bili prepletki krščanstvo s staroperzijskimi nazori, ime pa od duhovnika Bogomila, ki je baje živel v desetem stoletju na Bolgarskem. Odtod se je presadila ta vera v Srbijo in Bosno in se tu bohočno razrasla, ko jo je Nemanja tam na koncu dvanajstega stoletja z ognjem in mečem zatrl. —

Bogomili so učili, da je Bog ustvaril nevidni svet, vidni da je delo satanovih rok. V skladu s tem so se kolikor mogoče osamosvojili od nečiste materije. Ni jim bilo treba ne oltarjev, podob, ne križa, blagoslovljene vode, zametali so zakramente, niso smeli ubiti živega bitja, ne jesti mesa, ker je v spoju spočeto, in le dosledno je bilo, da jim je moral zato celo zakon veljati za greh. Na prvi pogled je skoro neverjetno, kako je mogla taka vera pognati korenin med Jugoslovani. Kajti vera, ki proklinja spolnost in zavrača boj, nasprotuje najjačjim nagonom mladih teles. Iz nje veje duh, ki prija drugače navadno le trudnim, izžitim narodom, kateri že čutijo smrt v kosteh. Če se je bogomilstvo kljub temu zaredilo med Jugoslovani, je to potemtakem dokaz, da stari kava čemernost ni bila edina plat njegovega značaja, ampak da jih je imelo še več in še važnejših. In res! — Bogomilstvo je bilo proti družbi, razdirajoč zakon, proti državi, proklinjajoč državotvorce, boj, in proti hierarhiji, zametajoč zakramente, ki odrivajo vernika od Boga in dajejo duhovniku ključ do nebes. Izrazito negativna poteza je torej zarisana bogomilstvu v obraz: sovraštvo proti avtoritetam, družabnim, državnim in cerkvenim vezem.

Porazi in zmage, ki jih je bogomilstvo doživelo v ilirskem četrrokotu, izvirajo iz te negativne poteze. Nositelji državotvornih sil, Hrvati in Srbi, so odklonili anarhično vero, prodrli je le na robu njihovih območij, kjer so jim pojemale moči. Iz globin ilirske razpoke je

vstal tukaj duh slovanskih razdrobljenih mas in zagledal v bogomilstvu ves blažen svoj lastni razoran obraz. Upornost mladih teles pa je udušil kompromis, katerega je sklenila vera z ljudstvom ob stroških njegovega značaja. Kajti deleč svojo čredo na navadne vernike ali »*crédentes*« in dovršene ali »*perfecti*«, je zahtevala strogo izvrševanje predpisov samo od teh, navadnim vernikom pa mirno dovoljevala i spolno uživanje i boj. Morali so se vsak mesec javno izpovedati svojih grehov in vstopiti vsaj pred smrtjo v red dovršenih kristjanov. Na ta način je bogomilstvo priznalo svojim pristašem takorekoč pravičo do greha in prililo občni anarhiji še novega, npravnega strupa. Oholo je zaničeval bogomil pravoslavne in katoličane »kakor pse in svinje«, ker niso priznavali njegovih načel, farizejsko pa je sam odlagal njih izpolnjevanje do zadnjih minut pred smrtjo, ko ga je že minila moč, da bi grešil.

Pred strupenim dihom te vere je zamrlo, kar je v ilirski razpoki še klilo državotvornih sil. Nebrzdano bogomilsko plemstvo se je upiralo svojim banom in kraljem, iz Ogrske pa so povrhu prihajale križarske vojske, da bi iztrebile herezijo. Zaman so izkušali vladarji v tem kaosu najti opore pri katolicizmu ali pravoslavju. Zaman so vabili bosenski kralji katoliške duhovnike k sebi, zaman je klical zahumski vojvoda Stipan Vukčić svetega Savo na pomoč in se nazval po njem »herceg od svetoga Save«. Ne katolicizem ne pravoslavje ni bilo bogomilski anarhiji kos, pač pa se je skrušil v njej tudi še vladarjem značaj. Izdajali so bogomilstvo, kadar jih je papež ali ogrski kralj prijel, izdajali pravoslavje in Rim, kadar jih je plemstvo prijelo. Tako se je gubil državniški duh kakor v narodu tudi na prestolu in je nastal v ilirskem četverokotu najgloblji politični minimum tam, kjer bi bil moral ležati maksimum.

Le enkrat — za Tvrtka I. — se zdi, kakor da je Bosna iz lastnih moči ustvarila mogočno državo, ali tudi to je pomota. Kajti če se je Tvrtko leta 1377. okronal s srbsko krono in si nadel leta 1390. še naslov hrvatskega kralja, tedaj kažeta baš ti letnici sami najbolje, odkod ta narodni razmah. Zakaj 1371. leta je zadela Srbe katastrofa v bitki proti Turkom ob Marici, 1382. pa je umrl zadnji Anžuvinec na hrvatsko-ogrskem prestolu in se je začela na Hrvatskem dolga doba viharnih notranjih bojov. Le občno razsulo na iztoku in zapadu je torej dalo Bosni hipno premoč, a ko je Tvrtko umrl, ki je znal izrabiti konjunkturo, je njegova država takoj razpadla in v razpoko se vrnila anarhija. Mogočne plemiške rodbine — Hrvatinići v Dolnjih Krajih ob Vrbasu, Pavlovići v Vrhbosni, Kosači v Zahumlju — so se osamosvojile, neposredna kraljevska oblast se je skrčila na ozemlje ob srednji Bosni in še za to so se borili protikralji, tačas ko so pritiskali s severa Ogrji.

Sredi tega razkroja so se prikazali v Bosni Turki. V prvič so bili prišli tja leta 1386. Izza Tvrtkove smrti so prihajali češče, 1414. leta jih je že klical sam Hrvoje Vukčić Hrvatinić v deželo, naslednjega leta jim je kralj Ostoja plačal tribut in 1435. so že trajno zasedli Vrhbosno. Vzlic temu so se nadaljevali notranji boji s slepo strastjo in

stranke so celo vabile sultana, da bi jim sodil v sporih. Ko se je napotil 1463. leta z vojsko v Bosno, je padla zato »bez uzdaha«: ne poražena v junaških bitkah kakor Srbija, ne boreč se besno za vsako ped domače prsti kakor skozi stoletja Hrvati.

Politični položaj v ilirskem četverokotu je bil s tem izpremenjen do dna. Kjer so bile dotlej državne moči najslabše, je zavladata zdaj najjačja država in poskusila združiti ilirski četverkot naenkrat v robstvu, ko ga bogomilska Bosna dotlej ni bila znala združiti v svobodi. Bosenska anarhija bi bila mogla sedaj izvršiti zgodovinsko nalogo in popraviti vse svoje grehe, če bi bila razjedala z isto vnemo tudi turško državo kakor prej svojo rodno. Ali ko je bilo anarhije najnujnejše treba, tedaj anarhistov ni bilo. Bogomilsko plemstvo je preskočilo k izlazu in postalo najzvestejši sluga turške države. Gotovo ga je napotila v to tudi želja, da si reši svoja posestva. Toda močnejše so delovali nanj najbrž duševni razlogi. Kajti — ne smemo pozabiti — izlam je pomenil zanj osvobojenje. Iz tesne bosenske kletke ga je povedel med svet in mu razmaknil obzorje od Donave do Evfrata. Kot častnik, paša, veliki vezir svetovne države je okusil zdaj bosenski plemič vso opojno slast, ki jo daje oblast, in pozabil svojo preteklost. Hkratu pa se je osvobodil tudi нравno. Zakaj problem, ki ga je rešilo bogomilstvo z bolnim kompromisom, je rešil izlam nedvoumno: razkužil je spolnost, zapovedal boj. Ne več s povešeno glavo, ampak ponosno je prijemal nekdanji bogomil zdaj za meč; kajti če je stregel nagonu, je vedel, da služi Bogu. Da bi bila bosenska anarhija Hrvatom ščit, na to ni bilo več misliti. Nasprotno, ko je padalo turške kladiivo po njih, ga je vihtela baš bosenska pest. Zdrobila je hrvatski narod in zrušila s tem tudi levo krilo ilirske trdnjave v prah. A še danes nas spominja muslimanski problem, da ilirska razpoka ni zasuta.

Zakaj ilirskemu četverokotu ni preostajalo političnih sil, da bi bil vplival na usodo panonskega jarka, je potemtakem umljivo. Bil je v sredini gnil, a to je pomenilo za Slovence, da so bili prepuščeni sami sebi. Ali tudi za hrvatski narod je bil s tem ustvarjen izredno težek položaj, saj je bi tudi on prepuščen sam sebi, stisnjen med pasivnim krajem na zapadu in kužnim na jugoiztoku. Poglejmo, kako se je v tej stiski razvijal.

* * *

Starohrvatska država se je delila politično na dva dela: en del je bila prava Hrvatska, dalmatinska ploča in Visoka Hrvatska z zapadnobosenskimi kraji, drugi del pa Slavonija, savski trikot na severu od Kapele. Os te države, stara vojna cesta Zagreb—Topusko—Bihać—Knin, je merila proti morju ali tu je ležal bizantinski temat Dalmacija, kjer so živeli Romani, — mesta Zader, Trogir, Split in otoki Krk, Osor, Rab in Vergada. Morje, ki je plalo pred hrvatskimi vratmi, torej ni bilo hrvatsko; moglo je to postati šele, ako je Hrvatom uspelo zasesti bizantinsko-romansko primorje. Osnovno vprašanje hrvatske politike je bilo zato, kako se otresti Bizanta.

Glavna stebra bizantinske moči v Evropi, kolikor je še ostalo po slovanski poplavi, sta bila Carigrad z ostanki balkanskih posestev in Južna Italija s Sicilijo. Po strogi centralizaciji je bil Carigrad politično središče vse bizantinske države; kol mostišče na prehodu iz Evrope v Azijo je bil njena najvažnejša trdnjava, kol križišče svetovnih prometnih prog, evropsko-azijatske in črnomoško-egejske, pa je bil obenem tudi njeno gospodarsko središče. Politično, vojaško in gospodarsko se je torej opirala bizantinska država v prvi vrsti na Carigrad. V drugi se je naslanjala na italško posest. Kajti z otrantsko ožino je zapirala Južna Italija Jadransko morje; z apulsko obalo je sklenila bizantinski obroč okrog Jonskega morja in s Sicilijo imela v roki prehod iz zapadne polovice Sredozemskega morja v iztočno. Skupno z egejskim ključem, otokom Kreto, je pomenila torej Južna Italija za Bizant gospostvo na Sredozemskem morju.

Ali oba ta stebra bizantinske moči sta se zamajala na začetku devetega stoletja. Na Balkanu je postavil Karlov sodobnik Krum Bolgarom za cilj Carigrad, a Sicilijo so napadli 827. leta Saraceni in silili od tod v Italijo. Pomorsko gospostvo je bilo ogroženo, balkanski dualizem porojen. Kakor je bila v osemnajstem, devetnajstem stoletju Nemčija za Avstrijo in Prusijo premajhna, tako je pokazalo deveto stoletje na Balkanu, da za dve velesili tam ni prostora. Ob istem času se je vnel torej boj na življenje in smrt med Bizantinci—Bolgari na Balkanu, med Bizantinci—Arabci v Italiji in trajal skozi stoletja, dokler ni bil na obeh bojiščih v enajstem stoletju končan. Leta 1018. je razrušil Vasilij II. zadnji ostanek bolgarske države na Balkanu, leta 1071. pa so zavzeli dediči saracenskih načrtov, Normani, zadnjo bizantinsko postajo v Italiji, Bari.

Sredi tega vrveža svetovnopoličnih sil se je morala Hrvatska odločiti, za Bolgare ali Bizant. Hrvatsko-bizantinska zveza je pomenila za Bolgare, da jim je ogroženo desno krilo, ako se zakade v Bizant. Nasprotno je pomenila hrvatsko-bolgarska zveza enotno slovansko fronto proti Bizantu, ker pritisku z zapada in vzhoda bi se bili morali vdati tudi Srbi. V tem slučaju bi se bili Bolgari lahko vrgli z vsemi močmi na Bizant in mu vezali roke, a Hrvati bi bili mogli med tem nemoteno vzeti Dalmacijo. Jadransko vprašanje je bilo rešiti torej v zvezi z Bolgari. Toda ali je bila ta zveza mogoča?

Rimsko-bizantinska kultura je omamila nemškega cesarja Otona III., da je zatajil svojo kri in hotel veljati za Rimljana. Pravtako je premagala silnega Hohenstaufovca Friderika II., da se je čutil bolj Italijana ko Nemca. Ali je potem čudo, če je premagala tudi preproste hrvatske vladarje? Slepil jih je blesk, ki se je širil iz Bizanta, in slepila kultura, ki jih je pozdravljala z dalmatinskih mestnih zidov. Tako jim je omahnila roka, ki bi se bila morala dvigniti proti Romanom, in šinila v glavo misel, da jih je mogoče pridobiti zlepa.

To zmoto je izrabil Bizant in hladnokrvno izbral Dalmacijo za trnek, na katerega je lovil hrvatske vladarje. Kadar je razsajal bolgarski vihar, jim je tako dajal Dalmacijo v upravo, podeljeval častne naslove, poslal nekoč celo kraljevske znake, a če je bil bolgarski na-

pad potem uspešno odbit, je cesar redno potegnil trnek nazaj, vzel Dalmacijo zopet zase ali pa — jo dal Benečanom, da bi mu pomagali z brodovjem proti južnoitalskim Arabcem in Normanom. Prepozno so spoznali hrvatski kralji sramotno igro, ki se je z njimi igrala. Ko so v enajstem stoletju iskali zveze z Bolgari, bolgarske države ni več bilo in le še mimogrede, ob ugodnih konjunkturah, je bilo mogoče Dalmacijo za nekaj let pridobiti. Čim bolj pa je razočaral hrvatske kralje gospodar dalmatinskih mest, tem bolj so snubili mesta sama, da bi jih moralno osvojili. Zatirali so Romanom na ljubo hrvatsko narodno cerkev, nje duhovnike bičali, metali v ječo, a latinske zvali na dvor in poklanjali njihovim cerkvam bogate darove. Toda tudi to je bilo zaman. Kajti kakor Bizant, so jih v usodnih trenutkih ostavljali tudi Romani in tako od jadranske politike hrvatskih kraljev ni bilo drugega sadu, kakor razkol med narodno in latinsko stranko in notranji boji, ki so omogočili, da so se Ogrri leta 1102. trajno polastili Hrvatske. V dvojni kulturni hipnozi je bil Jadran zaigran.

Vendar še ni moral biti za vselej izgubljen, ako ni potrdil izgube narod sam. Vprašanje je torej, ali in kako se je razvijala v Hrvatih tista državotvornost, ki so jo pokazali ob svojem prvem nastopu. Odgovor je najti v notranjem ustroju hrvatske države in družbe.

Hrvatski narod se je delil na plemena, plemena na bratstva, a bratstva na kuće, velike nerazdeljene rodbine. Ko je zveza teh plemen spodila v sedmem stoletju Obre iz zapadnega dela ilirskega četverokota, je zavladala kot plemstvo dosedanjim podložnikom Obrov in položila tako temelje hrvatski državi. Ali ti temelji so bili še slabi. Zakaj država ni mogla tekmovali s plemenom, ni imela moči nad poedincem. Rodila ga je zemlja, ki je bila last vse kuće, ščitilo bratstvo, ki ga je masčevalo po krvni osveti in prisegalo zanj pred sodiščem, vsa bratstva pa je vezalo pleme. Volilo je župana, bilo bojna enota, dajalo v nevarnosti svojim članom zavetje v skupnem plemenskem gradu in imelo od časa, ko je bila najbrž vsa zemlja plemenska, ne samo še nekatera zemljišča v neposredni posesti, ampak tudi vrhovno pravico do posestev izumrlih rodov. Gospodarsko, socialno, pravno, politično in vojaško so vezale torej posameznika rodovne vezi, njegovim najvažnejšim potrebam je zadoščalo pleme. Tako je stalo pleme državi nasproti kot velika nerazčlenjena mera in država ni imela organov, s katerimi bi jo bila mogla prijemati in voditi po svoji volji. Ko so Ogrri leta 1091. v prvič šli preko Drave, da bi zasedli Hrvatsko, se jim zato ni postavila v bran hrvatska država, ampak le med seboj nesložna hrvatska plemena. Država, kateri se je hotelo lastnega življenja, je morala torej plemena razbiti in sestaviti njihove kose v novo telo, ki bi se pokoravalo njeni volji.

Naloga je bila na Hrvatskem ista kakor na zapadu po germanškem preseljevanju. Tudi tam je bilo treba zmleti plemenski sistem in zložiti drobce tako, da bi mogli služiti državi. Germansko-romanski svet je to dosegel na ta način, da je razlrgal rodovne vezi s pojmom privatne lastnine, osamil s tem poedinca in vkljenil na to v fevdalizem. Ne oziraje se na plemenske uredbe so si ustvarili vladarji samostojno

vojsko in uradništvo, podeljujoč zanesljivim osebam proti prisegi vazalske zvestobe in službe zemljišča v začasni užitek, v fevd. Tako so prepletki doslej hromo narodno telo z mišicami in živci, katerim je zapovedovala država. Poznejša dednost fevdov je sicer zopet izneverila vladarjem uradništvo in vojsko ali plemena niso več oživela. Kajti one enotne mase, kjer ni bilo ne gospodov ne slug, je bil fevdalizem razporedil po dolgi lestvi stanovske hierarhije, ki je segala od kralja do kmeta. Vsak član številnih fevdnih razredov med obema je bil na ta način obenem podložnik na zgoraj in gospod na zdolaj, obenem ud višjega organizma in glava nižjemu. Če je potem pod vplivom rastočega fevdalizma centralna državna oblast razpadla, tedaj se ni več mogla razbiti v nič, ampak se je spustila samo za klin nižje in pešla na vojvode, mejne grofe in grofe, ki so prestopili z njeno pomočjo svoje fevdne enote v teritorialno državo.

V boju proti plemenom Hrvatska ni mogla posnemati zapadnega zgleda. Kajti fevdništvo je zrastle tam iz posebnih rimskih in keltskih korenin, a teh med borno dediščino, ki so jo prevzeli od Rimljanov Hrvati, ni bilo. Njih kralji so morali zato ubrati drugo pot. Polastili so se plemenskih gradov in skupnih plemenskih zemljišč ter začeli združevati po več starih žup v županijo po ogrskem vzorcu. Župana te nove tvorbe ni več volilo pleme, ampak je imenoval kralj in naseljeval na grajskih zemljah svoje služabnike, castrensese, ki so mu služili pod županovim vodstvom v boju. Na ta način si je osnoval samostojno vojsko in prepredel deželo s svojim uradništvom. Vendar je bil uspeh — drugače kakor na zapadu — samo polovičen. Kajti ne samo, da je županijska uredba prodirala počasi — v Slavoniji so živele plemenske župe tu pa tam še v trinajstem stoletju, v Hrvatski celo še v štirinajstem —, ampak, kar je glavno, ta sistem plemen sploh ni uničil. Postavil je le državo poleg plemen, a še to majavo ravnovesje ni trajalo dolgo. Zakaj ob istem času, ko so kralji uvajali ta sistem, so ga že tudi podirali. Dajali so plemičem v last različna grajska zemljišča, katere so izvzemali izpod gradu, ali pa jim poklanjali kar cele župe: Šubićem brijunsko, Frankopanom modruško in vinodolsko, Svačićem cetinsko, Gusićem krbavsko itd. Podlaga, ki si jo je država ustvarjala z županijsko uredbo, je torej sproti kopnela, a novi lastniki plemenskih žup, njih »knezi«, so si skušali zdaj pokoriti še malo plemstvo, da bi utrdili in zaokrožili svojo posest. Konec trinajstega in začetek štirinajstega stoletja odmevata od teh bojev. Sredi njih se pojavi naenkrat ban Pavel iz rodu brijunskih knezov in združi kot dedni ban v svoji roki vso Hrvatsko od Kapele do Neretve. V boju proti centralni oblasti je zmagalo torej kakor na zapadu visoko plemstvo in ustanovilo po zaslugi odličnega rodu veliko teritorialno državo. Če je sledil razvoj nadalje zapadnemu zgledu, tedaj so se mogle zbrati kakor okrog habsburške Avstrije alpske dežele, okrog brijunskega jedra hrvatske in ustvariti Hrvatom na razvalinah plemenske uredbe enotno narodno državo.

Ali razvoj ni sledil zapadnemu zgledu in mu ni mogel slediti, ker na Hrvatskem ni bilo zapadnega fevdalizma. Lahko se je bilo

knezom boriti proti kraljem, na katere jih nikdar niso vezale fevdne vezi, težko pa proti plemstvu, katerega tu fevdalizem ni bil razdrobil in preuredil. Plemenski duh je plamtel v njem tako živo, da so se prištevali na Hrvatskem južno od Kapele »prvim, pravim in prirodnim« plemičem samo tisti, ki so bili po rodu iz starih hrvatskih plemen. Še v petnajstem stoletju je veljalo za te posebno dedno pravo, često pa so sedeli po stari šegi celo še na skupnem posestvu. V Slavoniji pa, kjer praplemstvo ni bilo tako močno, se je zlilo s plemstvom, ki je nastalo po darežljivosti ogrskih kraljev na grajskih tleh, in skupno z njim prekrjilo županijski sistem. Združilo se je po županijah v plemiške občine, universitates nobilium, prevzelo iz rok onemogle države javno upravo in tako zamenilo kraljevsko županijo z avtonomno pod svobodno voljenim županom.

Knežji načrti proti plemstvu so bili s tem pokopani. Kajti ko so se vrgli knezi nanj, so zadeli na še vedno enotne nerazčlenjene mase, katerim niso bili kos, tem manj, ker so te mase podpirali kralji. Tako je razpadla velika teritorialna država bana Pavla že za njegovega sina Mladena leta 1322., in ko jo je vojvoda Nelipić obnovil, je z njegovo smrtjo razpadla vdrugeč. Složno so torej ubili knezi in mali plemiči centralno oblast svojih kraljev, složno ubili mali plemiči in kralji velike teritorialne tvorbe svojih knezov. Iz političnega ravnovesja med visokim plemstvom in malim ni mogla več vzrasti krepka država, hrvatska državotvornost je bila okamenela na plemenski in plemiški stopnji.

Kako je vplivalo to rano odrevenenje na državno pravno razmerje do Ogrske, kažejo dovolj razločno že dogodki iz leta 1102. Kajti kralj Koloman takrat ni mogel zavladati prej kraljevini Hrvatski ali kakor se je uradno nazvala, »Hrvatski in Dalmaciji«, preden se ni pogodil z zastopniki »dvanajstih hrvatskih plemen«, ki so si dala potrditi, da so oproščena zemljiškega davka. Še le potem so priznala Kolomana za svojega kralja. Na videz to pomeni, da je sprejela kraljevina Hrvatska in Dalmacija Ogra za vladarja še le tedaj, ko ji je zajamčil stare pravice, ali — po običajnem juridičnem izraževanju —, da je sklenilo z Ogrsko le personalno unijo. Vendar je stvar docela drugačna. Zakaj, kdo pa se je pravzaprav pogajal z ogrskim kraljem? Hrvatska država? Saj to ni res! Onih »dvanajst hrvatskih plemen« so bila le plemena na jugu od Kapele v ožji Hrvatski. Le zase so se pogajala, le zase si stekla pravice. Kaj se je zgodilo drugod, jih ni skrbelo in res je plačevala Slavonija ves srednji vek zemljiški davek, kunovino, latinski marturino. Tako se leta 1091. proti Ogom ni borila hrvatska država, ampak posamezna plemena. Tako se torej tudi l. 1102 ni pogajala država, temveč plemena. Vpraševati, v katero razmerje do Ogrske je takrat stopila hrvatska država, je potemtakem neumestno, saj država vobče ni mogla niti nastopati, ko je mislil narod še le plemensko.

Mirno se je zato kraljevina Hrvatska in Dalmacija **razpuhtela**. Narod se ni ganil, ko se je v prvi polovici trinajstega stoletja trajno

opustilo posebno kronanje za hrvatskega kralja. Zadovoljen je bil, ko se je leta 1222. raztegnila ogrska »zlata bula« tudi na Slavonijo. Redno je pošiljala Slavonija izza petnajstega stoletja svoje zastopnike na ogrski državni zbor in ni se protivila, ko je ta s členom XII. leta 1472. uzakonil kot »staro navado«, da plačuje Slavonija kratkomalo polovico o n i h davkov, ki jih daje O g r s k a. Ban Peter Berislavić je zato izpričal leta 1517. samo obče priznano dejstvo, trdeč, da »prava in običaji«, ki veljajo za Ogrsko, veljajo »z a t e g a d e l j« i za Slavonijo. Hrvatska in Slavonija sta hodili vsaka s v o j o pot.

Sicer so vladali še v trinajstem stoletju ogrski kraljeviči kot »hercegi« »c e l o Slavonijo«, t. j. v s e ozemlje od Drave do morja, ali »bani cele Slavonije« so takrat upravljali neposredno samo še Slavonijo v ožjem zmislu, za Hrvatsko pa imeli pod seboj posebnega bana. V skladu s tem sta se razvila v istem stoletju namesto enega edinega državnega zbora dva posebna, slavonski in hrvatski, in se je naposled razlezlo celo še staro državno ime. Kajti kar je bilo prej ena kraljevina, se je začelo sedaj šteti za dve (Slavonija, Hrvatska in Dalmacija), a ko je leta 1358. Ludovik I. vzel Benečanom vso dalmatinsko obal, je razpadlo še drugo ime in se je govorilo poleg Slavonije še o d v e h kraljevinah, posebni Hrvatski in posebni Dalmaciji. Le v ogrskem kraljevskem naslovu je živela stara nerazdeljena »Hrvatska in Dalmacija« še dalje; preselila se je bila s tega sveta v zračne višine državnopravnih spominov.

Toda ali se ni vzlic temu vsaj v teoriji še zastopalo mnenje, da je Hrvatska e n o t n a država, ki se je r a v n o p r a v n o združila z Ogrsko, da je ogrski kralji niso p o d j a r m i l i, ampak p r i d o b i l i, n e p o d r e d i l i Ogrski, ampak p r i d r u ž i l i? Dolgi ugibanj in smelih konstrukcij so nas rešili viri, ki se izražajo o vseh teh vprašanih preprosto in brez zadrege. Splitski Thomas archidiaconus pravi sredi trinajstega stoletja, govoreč o ustanovitvi ogrskega gospostva na Hrvatskem, da so slavonski velikaši povabili kralja Vladislava, naj »p o d j a r m i« Hrvatsko »svoje oblasti«, da je nato res »zasedel« Slavonijo do Kapele, da je potem Koloman »stekel še ostali del« in naposled še Split »p o d r e d i l kraljevini Ogrski«. Ravno tako trdi ogrski vir iz leta 1358. o istih dogodkih, da je kralj Vladislav Hrvatsko »p o d j a r m i l s v o j i d r ž a v i«. Še prepričevalnejše so besede kralja Andreja I., ki je poznal kot nekdanji hrvatski »herceg« vsekakor točno hrvatske razmere, a pisal v dveh listinah iz leta 1217. in 1235., da je Vladislav Slavonijo »o g r s k i k r o n i« ali »d r ž a v i« »p o d j a r m i l«. S tem se ujema slovesna izjava hrvatskih in slavonskih stanov na državnem zboru v Budimu leta 1492., da »sta kraljevini Hrvatska in Slavonija že od davčnih časov p o d r e j e n i o g r s k i k r o n i i n d r ž a v i«. Razmerje kraljevine Hrvatske in Dalmacije do Ogrske torej skozi stoletja sploh ni bil predmet državnopravnih konstrukcij, tudi v teoriji Hrvati, prepojeni s plemenskim in plemiškim duhom, se niso niti zavedali svoje enotne narodne države. A ker niso videli te, tudi niso videli osnovnega njenega problema, jadranskega. Ma to jim je bilo mar, da so iztrgali Arpadoviči Benečanom dalmatinska mesta razen

Zadra in jim je skušal veliki ban Pavel izviti tudi tega. Proti njegovemu sinu Mladenu so se rajši zvezali z Benečani in hladnokrvno zapravili v manj nego enem desetletju zopet vso dalmatinsko posest. Zaman jim jo je priboril Ludovik I. z zadrskim mirom leta 1358. iznova nazaj; proti njegovemu nasledniku Zigmundu so podpirali Vladislava Neapoljskega, ki je leta 1409. prodal za stotisoč dukatov Dalmacijo Benečanom, a leta 1480. jim je izročil Ivan Frankopan še zadnji hrvatski otok, Krk. S pomočjo Hrvatov samih je bilo torej jadransko vprašanje rešeno proti njim.

V tej najžalostnejši dobi njihove zgodovine so jim postali sosedi Turki. Leta 1415. so vdrli prvič na Hrvaško, od leta 1493. pa, ko so uničili hrvatsko vojsko v bitki na Krbavskem polju, so jim hodili trajno v gosti. Pod turškimi udarci so letele zdaj iveri na vse strani. Leta 1537. je bilo izgubljeno s Klisom že najstarejše jedro hrvatske države, dalmatinska pleča, istega leta zavzeta tudi Požega v savskem trikotu, a do konca stoletne turške ofenzive leta 1593. se je umaknila meja na zapad do črte, ki je tekla nekako od Djurdjevca preko Siska, Karlovca, Ogulina do morja. Kar se je rešilo, so bile le še »reliquiae reliquiarum«, »ostanki ostankov« nekdanjih hrvatskih kraljevin.

Zaman so čakali Hrvati v tej nesreči madjarske pomoči. Madjari si niso mogli pomagati sami, kako še le njim! Na koncu petnajstega stoletja so zato Hrvati že goreče iskali zaslombe pri Habsburžanih, a eden izmed njih, Nikola Frankopan, se je napotil 1498. leta celo v Freiburg na nemški državni zbor. Ali vsa pomoč je bila prepričla. Turki so razsajali dalje in tako so morali Hrvati po zgledu svojih pradedov že izza Krbavske bitke ostavljati domovino in bežati z juga v Slavonijo, iz Slavonije v alpske dežele, na Ogrsko in celo na Moravsko. Tedaj pa se jim je porodila iz solz oskrunjenih žen in krvi ubitih junakov ideja hrvatske države. Spoznali so, ko se je rušil svet okrog njih, kaj pomeni narodu lastni dom, in ga začeli z vneto graditi.

Pretrsljivo je, kako so zbirali zdaj naenkrat ti, ki so poznali doselek le plemo in plemstvo, relikvije svoje države. Prenesli so kraljevino Dalmacijo na obal med Zrmanjo in Bakrom, prenesli kraljevino Hrvaško z izgubljenih južnih tal v Slavonijo med Kapelo, Kolpo in Uno ter vzeli seboj še hrvatski zbor. Obenem so obnavljali razpalo državno edinstvo. Združili so 1536. leta hrvatski in slavonski zbor, mu dali enoten grb, a ko je 1596. leta izgubil še drugi ban, je bilo edinstvo dograjeno.

Vzporedno se je razvijala državnopravna teorija. Kakor se vidi iz Tuberona, pisatelja zgodnjega šestnajstega stoletja, je vzklila izprva še iz čisto plemiških pojmov. Kajti začela se je s tem, da so se Hrvati za turških bojev večno prepirali z Ogrji o junastvu. Srdito so odklanjali misel, da bi si jih bili Ogrji pokorili z mečem, in trdili, da so se jim vdali sami. Odtod pa seveda za Hrvata ni bilo več daleč do vprašanja, kam pravzaprav se je dela njegova država, če je ni nihče razbil, ampak se je prostovoljno vdala. Odgovor, ki si ga je našel, nam odkrivajo pomembne besede, s katerimi so zavrnilo leta 1518. češki stavovi ogrsko zahtevo, da bi smel Ludovik II. priseči na češko ustavo

namesto na Češkem, v Budimu. Rekli so takrat, da ne morejo pristati na to, ker »bi hoteli potem morda isto storiti tudi Ludovikovi nasledniki a tako bi se češki kraljevini pripetilo, da bi jo začeli smatrati kakor nekdanjo kraljevino Dalmacijo in Hrvatsko za vazalno državo.« Javno mnenje si je bilo torej že nedvomno prisvojilo nazor, da se je razblinila hrvatska samostalnost zato, ker so se po krivici opustili osebni državnopravni obredi na Hrvatskem. S tem pa je bil že tudi storjen nov, odločilen korak naprej v miselnem razvoju hrvatske državnopravne teorije. Zakaj bilo je zdaj le logično, da se krivica ne prizna. In res! Ko je padel leta 1526. v bitki pri Mohaču Ludovik II., so se sestali hrvatski stanovi na cetinskem zboru in prvega januarja 1527. leta »izvolili, priznali, sprejeli in proglasili« Ferdinando I. »za pravega, zakonitega in naravnega kralja in gospodarja kraljevine Hrvatske«. Po svobodni samoodločbi si je postavila preporočena hrvatska država svojega vladarja. Ali kako težko ji je še bilo vlititi to novo idejo v jasno juridično formulo, to kaže baš volilna listina sama najbolje. Kajti ob istem času, ko proglašajo tam hrvatski stanovi svobodno izvolitev Ferdinanda I. za hrvatskega kralja, jo vežejo stilistično na njegovo izvolitev — za ogrskega kralja. Treba je bilo torej še trde juridične šole, da so si razbistrili pojme. Toda na začetku sedemnajstega je bila naposled hrvatska konstrukcija jasna. Brez pomisleka in pridržka so si lastili leta 1607. hrvatski stanovi pravico, da se odcepijo od zveze z Ogrsko, ako bi jim hotela vsiliti protestantizem, a v hrvatski pragmatični sankciji iz leta 1712. so utemeljevali svojo svobodno samoodločbo že z juridično klasičnim stavkom: »Ni nas podvrгла Ogrom nobena sila, nobeno robstvo, ampak sami od sebe po svoji volji smo se pokorili ne njihovemu kraljestvu, temveč kralju.«

Bila je posebna tragika hrvatske zgodovine, da je narod začel graditi državo še le tedaj, ko je bila resnično svobodni tvorbi že zdavnaj ura potekla. Kajti kakšna pa je bila njena podlaga? Slavonija, v turški dobi še najjačji ostanek stare države, je štela po popisu vojnega davka 1494. leta 32.225 dimnikov. Vpričo neprestanih turških navalov je padlo to število leta 1543. na komaj eno tretjino — 10.645 —, enajst let pozneje, 1554. leta, pa na manj kot eno šestino — 4648 dimnikov — a iz teh bornih ostankov ni bilo mogoče iztisniti vojnega davka več kakor celih 1327 goldinarjev. Da se tako izkravčevala država ni mogla ubraniti Turkov, je bilo samoobsebi umljivo, nasloniti se ji je bilo drugod.

Naslonila se je najprej na Avstrijo. Ali že poldrugo leto po svoji izvolitvi za hrvatskega kralja je Ferdinand I. odkrito opozoril na to, da se, bo moral obrniti po pomoč na svoje dedne dežele, ako Hrvati in Ogri ne bodo skrbeli sami za svoje najvažnejše gradove, a da potem ne bo njegova krivda, če tudi v mirnejših časih ne dobijo gradov več nazaj. Toda svarilo je ostalo brez odmeva, ker Hrvati in Ogri niso imeli moči. Ustanovila se je torej vojna krajina, ali vzdrževati so jo morale notranje-avstrijske dežele. Nemško vojaštvo, nemški častniki in generali so prihajali zdaj na Hrvatsko, tako da Hrvat v lastnem domu ni bil več sam svoj gospod. Ustrašeni so se vrgli tedaj v naročje Madjarom in z njih,

pomočjo 1606. leta dosegli od cesarja vsaj papirno obljubo, da odpravi Nemce s hrvatskih tal. Ali tudi madjarsko prijateljstvo je Hrvate razočaralo. Kajti kakor jim je prinašala Avstrija Nemce v dežele, tako jim je hotela vriniti Ogrska protestante.

Položaj obnovljene hrvatske države je bil potemtakem skrajno kočljiv. Sama ni mogla živeti; če pa se je približala Avstriji, se je morala bati, da jo podereta germanizacija in centralizacija, a če se je tesneje zvezala z Ogrsko, ji je pretila osovražena protestantska »herezija«. Z ene kakor druge strani je torej ogrožala njeno samostalnost tuja oblast, problem resnično svobodne hrvatske države je bil ob takih razmerah problem kvadrature kroga, Hrvatska pod pritiskom nepremagljivih razmer obsojena na politično omahovanje. **Predlagala je zato 1620. leta Koroški, Štajerski, Kranjski samostojno obrambno zvezo brez Ogrske, obenem pa pošiljala še dalje svoje poslance na ogrski državni zbor.** Ravno tako je predlagala v pragmatični sankciji 1712. leta dinastiji trajno zvezo z Avstrijo a kmalu iz strahu pred terezijansko-jožefinskim centralizmom se zopet kar najtesneje oklenila **Ogrov.** Proti volji hrvatskih stanov je morala Marija Terezija leta 1767. ustanoviti posebno hrvatsko deželno vladu, a ko jo je naposled vendar zopet odpravila, se niso pomirili, ampak še na hrvatskem zboru leta 1790. glasno poudarili, da se je treba »zediniti z Ogrsko z n e r a z d r u Ź n o vezjo« in sklenili, da se mora za obe deželi ustvariti skupna vlada. Toda že v nekaj desetletjih je uspelo ogrskemu nacionalizmu to globoko prijateljstvo v Hrvatih zatreti. V revoluciji so prestopili nazaj na avstrijsko stran in se borili za njo, dokler jih niso nagradili z Bachovim absolutizmom. Doživeli so torej, odkar se jim je zasvetil ideal hrvatske države, venomer isto: tavalii so z ene strani na drugo, iščoč državi opore, a vsaka palica, za katero so prijeli, se je izkazala trhlo, — še sreča, če jih ni ranila do krvi. V usodnih letih od 1861. do 65., ko se je gradila nova Avstrija, se zato Hrvati niso znali več odločiti. Vabila jiñ je Avstrija, vabila Ogrska, mogla je biti vsaki neprecenljiva zaveznica in staviti težke pogoje ali Hrvatska ni več vedela, kam. Približala se je Avstriji še le decembra 1866. leta, ko sta se bila Dunaj in Pešta že našla. Tako se je uredila monarhija brez nje, ob kvadraturi hrvatskega kroga je bil narod izgubil zmisel za realnost.

Daleč v stran od hrvatskega tipa so se razvijali Srbi. Dolgo so živeli, ne da bi bil svet mnogo vedel za nje, zaprti v ilirski trdnjavi. Pred njihovimi očmi se je bil dvestoletni boj med Bolgari in Bizantinci za gospostvo na Balkanu. Geografsko je vezano to gospostvo od nek-Kdor drži njo, ima v oblasti ves moravsko-var-darski sistem, t. j. vse daj na posest moravsko-var-darske proge, hrbtenice balkanskega trupa. in Solunom. Na vso moč so silili zato Bolgari v moravsko-var-darski jarek in dosegli dvakrat — na začetku in koncu desetega stoletja —

res skoro cilj svojih sanj: balkansko carstvo je bilo njihovo, Bizant je živel na ozkem ozemlju ob morju.

Za mlado srbsko državo ni bilo varno v teh ljutih bojih ostaviti ilirsko trdnjavo. Toda na začetku enajstega stoletja se je položaj iznenada izpremenil, ko je uničil Vasilij II. bolgarsko državo, a je opešal po njegovi smrti tudi Bizant v borbi med armado in birokrati. Na stečaj so odpahnili Srbi zdaj vrata svoje trdnjave in začeli z mesta ofenzivo proti Bizantu. Vodstvo je prevzela izprva Zeta, ki se je začasno razvila v novo državno središče, ali že na koncu enajstega stoletja se je morala umakniti zopet Raški. Pod raškim vodstvom so prodirali potem Srbi po prečnih dolinah proti Pomoravju, a čez planinske prelaze v plodna polja ob kosovsko-skadrskem potu. Za Nemanje okrog 1190. leta so stali že pred Nišem, na Kosovem polju in v Metohiji, Zeta s Skadrom je bila iznova pokorjena. Na koncu prve dobe svoje ofenzive je mogla torej Raška s ponosom kazati na dva velika uspeha: odvrnila je bila z zmago nad Zeto nevarnost srbskega dualizma in posegla z gospodvom nad cesto Niš—Kosovo—Skader v moravsko-vardarski sistem. Kmalu pa je sledil še tretji večji uspeh, ko je leta 1219. izposloval Nemanjin najmlajši sin, genialni Sava, za svojo domovino avtokefalno narodno cerkev, kateri je bil prvi nadškof sam.

Cerkveni uspeh, ki je pomenil mogočno okrepitev srbskih notranjih sil, je bil tem važnejši, ker je doletel Srbe ob času, ko se je likvidirala bizantinska posest. Na koncu dvanajstega stoletja so se bili osvobodili Bolgari, na začetku trinajstega pa so zavzeli križarji Carigrad, razdejali staro cesarstvo in ustanovili na njegovem mestu slabotno latinsko, ki si ni moglo ohraniti starih posestev. Tudi v moravsko-vardarskem jarku se je tedaj zamajala bizantinska oblast, — gospodvo na Balkanu je bilo na prodaj. Ogrji so si vzeli takoj zdolnje Pomoravje, ali zapleteni v srednjeevropsko politiko, niso silili dalje, ampak le združili Beograd s Posavjem in bosensko Usoro v veliko banovino Mačvo. Kot tekmeča za balkansko carstvo sta ostala tako naposled le Srb in Bolgar. Smoteno so začeli zdaj Srbi zbirati zemlje ob balkanski osi v svojih rokah, a Grki so imeli pač toliko moči, da so spodili leta 1261. iz Carigrada zopet Latince, ne pa, da bi spodili iz moravsko-vardarskega jarka Srbe. Leta 1282. je zavzel Uroš II. že Skoplje in razmaknil meje svoje države globoko na jug do blizu Strumice in Prilepa, a leta 1284. je dobil njegov brat Štefan Dragutin od sorodnega ogrskega kralja Mačvo. Največji del balkanske osi je bil potemtakem že na koncu trinajstega stoletja srbski. Zaman so ga skušali iztrgati Srbom Bolgari. V bitki pri Velbuždu 1330. leta je padla odločitev proti njim, prvenstvo je bilo prisojeno Srbom. Ko je neposredno nato zavladal Dušan, mu je preostalo samo, da delo svojih prednikov dovrši. Primaknil se je Solunu, zavzel Voden na potu Solun—Ohrid, Ser na potu Solun—Carigrad, zavojeval Albanijo do Valone, Epir do Arte, Tesalijo, povzdignil sredi teh zmag 1346. leta nadškofa srbske cerkve v patriarha in se mu dal še istega leta kronati za »carja Srbów in Grkov«. Gospodvo na Balkanu je bilo pripadlo Srbom.

Ali ostalo jim je le kratko. Z Dušanovo smrtjo se je razlezla njegova država, na Kosovem polju pogine srbska svoboda, 1459. leta je pa izginila s Smederevom celo še zadnja vazalna država v nenasitnem žrelu turškega despotizma. Toda še iz katastrof je črpal narod novih sil. Kajti da mu je umrla svoboda v veličastnem junaškem boju, mu je razvnemalo fantazije a da je padel z viška državne moči v sužnost, mu je zanetilo v sreč neugasno hrepenenje po rešiteljici — državi. V obeh ozirih ga je bodrila in tešila cerkev.

V Bizantu je tvorila cerkev pod vplivom cezaropapizma takorekoč oddelek notranje uprave. Ko je prišla na Srbsko, je propovedovala tukaj le to, kar jo je naučila mati doma. Ustanovitev samostojne srbske cerkve je pomenila torej najtesnejšo zvezo cerkve s srbsko državo. Da jo je ustanovil kraljevski princ, ju je še posebe zvezalo z dinastijo, a da ji je ukazal in uredil prosvetno delo med ljudstvom, jo je kar najožje spojilo tudi z narodom samim. Tako so se država, dinastija in narod s cerkvijo zlili in ko sta država in dinastija umrli, sta živeli v cerkvi pred narodom dalje. Propovedovala mu je o mogočnem carstvu, ki ga je nekdaš imel, o slavnih kraljih, ki so ga vodili do zmag, in mu vlila ob podobi zlate preteklosti kruti nauk, da »se ne posveti, kdor se ne osveti«. »Osvetiti Kosovo,« t. j. obnoviti državo, je postalo torej takorekoč verska dolžnost in tako si je stekla srbska cerkev nevenljivo zaslugo, da je rosila z božjim blagoslovom državne ideale, dokler ni vzrasla iz njih država sama.

Posredno so pripravljali narod za to veliko vstajenje celo tudi Turki. Kajti če mu je dala cerkev duševno edinstvo, so mu dali Turki socialno, ker so uničili srbsko plemstvo; povrh pa so bili baš oni povod, da je napel in razvil svoje najboljše sile v **večstoletnem preseljevanju**. Že izza štirinajstega stoletja so se namreč selili Srbi pred Turki ali v njihovem spremstvu proti severu v Slavonijo in južno Ogrsko in proti severozapadu po vsem ilirskem četverokotu. Razpostavili so na ta način svoje narodne straže do panonskega jarka in globoko po ogrski nižini ter z njimi raztrgali narodno posest edinemu tekmeču v ilirskem četverokotu, ki jim je mogel postati še kdaj nevaren, — Hrvatu. Obenem so izpopolnili svoj značaj v smeri **kolonialnega tipa**. V večnem boju za življenje in kruh so poostriili svojo prirojeno samozavest in podjetnost in si stekli duševno prožnost, otrešajoč se spon, v katere jih je doma v dinarskem višavju vklepal plemenski duh. Še le ta ojačeni tip **kolonialnega** Jugoslavana pa je bil potem zmožen, da reši problem svobodne države. Preprosti kmetje a pravi kolonisti so jo ustanovili v Pomoravju, a ko je privrelo na njih osvobodjena tla na tisoče novih rodbin iz vardarske, kosovske, raške in ogrske Srbije, se je tukaj razvil naš dosedaj najpopolnejši politični tip, šumadinski, ki je šel v balkansko in svetovno vojno že z vero v svoje mesijanstvo.

Ne iz stare ilirske trdnjave, kakor se je zdelo izprva, je prišlo torej Jugoslovanom osvobojenje, temveč z mladih kolonialnih tal. Ob roki najjačjega brata pa so stopili zdaj Slovenci in Hrvati naenkrat v svetovno areno. Zakaj moravsko-vargarski jarek je danes jugoslovanski, a na njegovem dnu se blešči Dušanova krona. Nevarnost, da se stre balkanska os in ustvari majavo ravnovesje tekmujočih držav, je odbita, če razumejo Jugoslovani znamenja in dajo svoji državi moč, da se naslanjata lahko na njo i Grk i Bolgar. Zgodovinska naloga Jugoslavije je danes, da reši Balkan tujih varuhov. A rešili ga ne bodo nikdar trije narodi, ampak le eden, kateremu bo moral dati Srb jeklenost svojega kolonialnega tipa, Slovenec solidnost notranje uprave in Hrvat blesteči čar aristokratske kulture.

